

Diktum və modus semantikasında sadə cümlələrin tipoloji quruluşu

Gültəkin Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, aparıcı elmi işçi
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
E-mail: drgultekin.aliyeva@mail.ru
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-3197-3654>

Xülasə. Məqalə sadə cümlənin semantik tipologiyasını diktum və modus anlayışları əsasında araşdırmağa həsr edilmişdir. XX əsrin ikinci yarısından etibarən cümlə semantikasına artan maraq cümlə mənasının yalnız qrammatik quruluşla deyil, həm də obyektiv və subyektiv məna qatlarının qarşılıqlı münasibəti ilə müəyyənələndiyini göstərmişdir. Bu baxımdan cümlənin semantik strukturunun iki əsas komponentdən – diktum və modustan ibarət olması müasir dilçilikdə qəbul edilən məhsuldar yanaşmalardandır. Burada diktum cümlənin obyektiv, faktoloji predikasiyasını, modus isə danışanın həmin məzmununa münasibətini, kommunikativ niyyətini və qiymətləndirici mövqeyini ifadə edən semantik qat kimi şərh olunur. Balli Ş., Arutyunova N.D., Zolotova G.A. və digər alimlərin konsepsiyalarına əsaslanaraq göstərilir ki, cümlənin tam mənası yalnız bu iki komponentin vəhdəti əsasında formalaşır. Modus real və irreal modallıq, təsdiq və inkar kateqoriyaları vasitəsilə, diktum isə proposisional struktur, predikat və subyekt komponentlərinin semantik xüsusiyyətləri ilə təhlil edilir. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, sadə cümlələrin semantik tipologiyası vahid müstəvidə həm diktum (obyektiv məzmun), həm də modus (subyektiv münasibət) komponentləri üzrə kompleks şəkildə sistemləşdirilmişdir. Bu, cümlənin yalnız qrammatik deyil, həm də çoxqatlı semantik strukturunu bütöv halda görməyə imkan verir. Diktum semantikasının diferensial təhlili göstərir ki, diktumun təşkili prinsipləri propozisiyaların kəmiyyətinə (monopropozitiv və polipropozitiv) və predikativ komponentin keyfiyyətinə (məişət, xarakterizəedici, aksional, nominativ, zaman və relyativ) görə qruplaşdırılaraq sadə cümlənin informativ bazasının yeni modelini ortaya qoymuşdur. Bu elmi yeniliklər Azərbaycan və rus dilçiliyində cümlə semantikasının öyrənilməsi üçün yeni metodoloji baza formalaşdırır və modallıq kateqoriyasının funksional-semantik təsvirini təkmilləşdirir. Məqalədə irəli sürülən müddəalar “Funksional qrammatika”, “Koqnitiv dilçilik” və “Kommunikativ sintaksis” üzrə seçmə fənlərin proqramlarının, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması üçün zəngin material təqdim edir. Tədqiqatda istifadə olunan diktum-modus təhlili metodologiyası mürəkkəb cümlələrin, eləcə də mətn sintaksisinin öyrənilməsi ilə məşğul olan gənc tədqiqatçılar və doktorantlar üçün elmi-metodoloji baza rolunu oynaya bilər. Araşdırma sübut edir ki, sadə cümlənin semantik strukturunda diktum informativ baza rolunu oynayır, modus isə bu baza üzərində subyektiv qiymətləndirməni formalaşdırır.

Açar sözləri: *Diktum, modus, predikativ, tipologiya, semantik*

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 27.04.2026; qəbul edilib – 20.05.2026

The typological structure of simple sentences in the semantics of dictum and modus

Gultekin Aliyeva

Abstract. This article is dedicated to investigating the semantic typology of the simple sentence based on the concepts of dictum and modus. Since the second half of the 20th century, the growing interest in sentence semantics has shown that the meaning of a sentence is determined not only by its grammatical structure, but also by the interrelation ship between its objective and subjective layers of meaning. In this regard, the view that the semantic structure of a sentence consists of two main components – the dictum and the modus – is one of the productive approaches accepted in modern linguistics. Here, the dictum is interpreted as the semantic layer expressing the objective, factual predication of the sentence, while the modus expresses the

speaker's attitude towards that content, their communicative intention, and evaluative stance. Based on the concepts of scholars such as Balli S., Arutyunova N.D., Zolotova G.A. and others, it is shown that the full meaning of a sentence is formed only on the basis of the unity of these two components. Modus is analysed through the categories of real and unreal modality, affirmation and negation, while dictum is analysed by the semantic features of the propositional structure, predicate and subject components. The scientific novelty of the study lies in the fact that the semantic typology of simple sentences has been systematically organised on a single plane for both the dictum (objective content) and modus (subjective attitude) components. This allows for the sentence's multifaceted semantic structure, not just its grammatical one, to be viewed as a whole. A differential analysis of dictum semantics shows that the principles of dictum organisation depend on the quantity of propositions (monopropositional and polipropositional) and the quality of the predicative component (domestic, characterising, action-oriented, nominative, temporal and relative) are grouped according to the quantity of propositions (monopropositional and polypropositional) and the quality of the predicative component (domestic, characterising, action, nominative, temporal and relative), thereby presenting a new model for the informative basis of the simple sentence. These scientific innovations establish a new methodological basis for the study of sentence semantics in Azerbaijani and Russian linguistics and enhance the functional-semantic description of the category of modality. The propositions put forward in the article provide rich material for the development of programmes, textbooks and teaching aids for selected courses in "Functional Grammar", "Cognitive Linguistics" and "Communicative Syntax". The dictum-modus analysis methodology used in the study can serve as a scientific and methodological basis for young researchers and doctoral students engaged in the study of complex sentences, as well as text syntax. The study demonstrates that in the semantic structure of a simple sentence, the dictum serves as the informational basis, while the modus forms a subjective evaluation upon this basis.

Keywords: *Dictum, modus, predicative, typology, semantic*

Article history: received – 27.04.2026; accepted – 20.05.2026

Giriş / Introduction

XX əsrin 1970-ci illərindən başlayaraq cümlənin mənaça tərəfləri dilçilərin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Mərkəzi kommunikativ vahidin semantikasına maraq onunla bağlıdır ki, məhz cümlədə bir çox elmlərin tədqiqat obyekti olan fikir ifadə olunur. Cümlədəki fikir adətən onun mənası kimi qəbul edilir [Кацнельсон: 2002, s.14]. Digər elmlərdən fərqli olaraq, dil semantikasını əsasən cümlə mənasının necə qurulduğu və dil müstəvisində necə yaradıldığı maraqlandırır. Müəyyən edilmişdir ki, cümlənin mənası mürəkkəb quruluşa malikdir [Balli: 2001, s.9] və bu mənanı ifadə etmək üçün "semantik struktur", "daxili struktur", "dərin struktur" kimi terminlər işlədilir [Киливник: 2024, s.10].

Nəzəri əsaslar və semantik struktur anlayışı

Tədqiqatlarda modal mənalərin öyrənilməsinə geniş linqvistik ədəbiyyat həsr edilmişdir. Arutyunova 1988; Bally 1955; Vиноградов 1972; Vиноградов 1980; Zolotova 1982; Zolo-

tova 2004; və b. Logical Analysis 1988; Paduceva 1996; Paduceva 2019.

Cümlənin semantik strukturu dilçilikdə müxtəlif cür başa düşülür. Dar mənada bu, cümlənin abstrakt dil mənası, yəni tipik modellərin semantikasi, propozisiya və modal çərçivə [Hüseynzadə: s.23], subyekt – predikat quruluşu [Əliyeva: 2022, s.96] kimi dəyərləndirilir. Bu halda cümlə semantikasından ümumi qrammatik (predikativlik) və ya konkret informativ (məzmunca) mənalər istisna edilir. Daha məhsuldar yanaşma geniş mənalı semantik struktur anlayışdır. Onun əsası Ş. Balli tərəfindən qoyulmuş, daha sonra bir çox dilçilərin tədqiqatlarında inkişaf etdirilmişdir [Арутюнова: 1988, s.22].

Bu yanaşma cümlənin iki qlobal məna səviyyəsini – obyektiv və subyektiv qatlarını – birləşdirməyə imkan vermişdir. Obyektiv səviyyə dil xarici reallığın əksidir, subyektiv səviyyə isə danışanın həmin reallığa münasibətinin əksidir.

Diktum və modus: modallıq nəzəriyyəsi və funksional təhlil

Dilçilər modallıq və diktum anlayışını müxtəlif aspektdən araşdırırlar. Klassik yanaşmada Ş.Balli kimi tədqiqatçılar modallığı geniş – bütün nitq vasitələrini əhatə edən kateqoriya kimi qəbul etmişlər. Məsələn, Balliyə görə intonasiya, jestlər, söz formaları, təsirli və zərf kimi vasitələr də modusa aiddir. Digər tərəfdən, bəzi əsasən fransız ənənəsi nümayəndələri (Benveniste) modallığı dar məzmununda – yalnız modal feillərin funksiyası olaraq görürlər. Onlar modallığı məntiqi-fəlsəfi spekulyasiya kimi anlayıb, sadəcə “müəyyənlik” (olmaq/lazım olmaq) səhv kimi qiymətləndirirlər. Müasir semantika da isə mümkün-dünya yanaşması (Kratzer, Fintel və s.) və kognitiv semantika (Talmy) yayıldığından, modallar ehtimal, məqsəd, şərt və s. kateqoriyalarına görə təhlil olunur. Məsələn, L. Talmynin kognitiv semantikasında modal feillər insan münasibətlərini qüvvə dinamikası kimi modelləşdirir.

Azərbaycan dilçilik məktəbində isə modallıq məsələləri əsrlər boyu müzakirə edilib. XX əsrin ikinci yarısında V.V. Vиноградовun fikirlərindən təsirlənən S. Cəfərov, A. Axundov, A. Qurbanov və digərləri modallığın sintaktik və semantik tərəflərini araşdırıblar. Son illərdə də modallıq məntiqi və qrammatik kateqoriya kimi ətraflı təhlil edilmiş, Azərbaycan dilindəki modallıq vasitələri – yəqin, görünür, məncə və s. – göstərmişdir. Beləliklə, klassik (Balli, Arutyunova, Zolotova və s.) və müasir yanaşmalar modallığı həm danışanın münasibəti, həm də cümlənin sintaktik strukturu kontekstində izah edir, diktum və modusa fərqli rollar verir.

Tədqiqatçılar diktum və modusun rolunu müxtəlif aspektdən vurğulayırlar. Məsələn, Petrova qeyd edir ki, istənilən ifadəni iki hissəyə – obyektiv məzmunu və onu koda çevirmə üsuluna – bölmək olar; beləliklə, diktumda sitat olunan məna, modusa isə danışanın bu məzmunu münasibəti əks olunur [Петрова: 2017, s.33]. Başqa tədqiqatçılar (A. Arutyunova, Q. Zolotova və s.) modallığı fakt və qiymətləndirmə kimi kateqoriyalara ayıraraq diktumun “faktoloji” hissə olduğunu bildirirlər [Арутюнова: 1988, s.16; Золотова: 2010, s.73]. Azərbaycan dilçiləri də bu fərqi önə çəkir: dildə modal sözlərin böyük rolu var və onlar məhz diktuma

münasibətin müxtəlif spektrlərini (şübhə, qətiyyət və s.) ifadə edir [Hüseynzadə: 2007, s.81; Kazımov: 2010, s.12]. Qlobal kontekstdə isə modallıq semantikasi mümkün dünya nəzəriyyəsi vasitəsilə tədqiq olunur – məsələn, Kratzer “ehtimal/məcburiyyət” anlamlarını semantik genişliklə açıqlayır. Eyni zamanda, evidensial (xəbər verilmə mənbəyi) anlayışları göstərir ki, bəzi modullar (məsələn, rus dilindəki “morat” – “müsbət ehtimal”) diktum haqda danışanın bilgisinin mənbəyinə işarə edir [Голев: 2023, s.20]. Nəticə etibarilə, yerli və xarici dilçilər diktumu cümlənin subyektiv olmayan əsas predikasiyası, modusu isə o predikasiyanın ifadə üsulu – danışanın niyyəti və münasibəti kimi qəbul edir [Сунь: 2025, s.468-480; Петрова: 2017].

Diktum və modus anlayışından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, sadə cümlənin semantik tipologiyası – cümlələrin modus və diktum semantikasının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla aparılan təsnifatıdır. Modus semantikasının xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda real və irreal modal, həmçinin təsdiq və inkar cümlələr fərqləndirilir.

Diktum semantikasının xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda isə sadə cümlələr arasında monopropozitiv və polipropozitiv cümlələr müəyyən edilir, diktumun predikativ komponentinin semantikasına görə – məişət cümlələri, xarakterizəedici cümlələr, aksional cümlələr, adlandırıcı cümlələr, hal, vəziyyət ifadə edən cümlələr, relyativ cümlələr müəyyənləşdirilir, diktumun subyekt komponentinə görə isə subyektiv və subyektivsiz cümlələr fərqləndirilir.

Semantik struktur anlayışına “diktum” və “modus” komponentlərinin daxil edilməsi məqsəduyğundur. Onlar cümlə mənasının obyektiv və subyektiv təbəqələrini təmsil edir. Bu yanaşma cümlənin semantik strukturunu, xüsusilə məqsəduyğunluq modal mənalı cümlələri daha adekvat təsvir etməyə imkan verir. Diktum – cümlənin obyektiv mənasını, modus isə subyektiv mənasını ifadə edir. Modus danışanın kommunikativ niyyətini, onun obyektiv gerçəkliyə münasibətini əks etdirən komponentdir.

Diktum və modus bir-birinə qarşı qoyulur, lakin qarşılıqlı əlaqədədirlər. Diktum obyektiv mənanı daşıyarsa, modus onun üzərində qurulan subyektiv münasibəti ifadə edir. Bəzən modus

özü də digər modus üçün diktuma çevrilə bilər. Belə hallarda obyektiv və subyektiv sərhədlər semantik strukturda birləşir. Bu, xüsusilə məqsəduyğunluq modal mənalı cümlələrdə müşahidə olunur. Sadə cümlələri modallıq baxımından fərqli kateqoriyalara ayırmaq olar. Məsələn:

Xəbər (deklarativ) cümlə: Obyektiv fakt və ya məlumat bildirir. Burada diktum bildirilən məzmunu təşkil edir, modusa isə əsasən çıxarış (dəyişməz ton) daxildir. Məsələn, *Qış gəlir.* – bu cümlədə diktum Qış gəlir məzmunu, modus isə sadəcə xəbər tonudur.

İstək cümləsi: Danışanın arzu və ya niyyətini bildirir. Məsələn, *Bakıya bilet almaq istəyirəm.* – burada diktum Bakıya bilet almaq, modus isə istəyirəm feili ilə ifadə olunan istəyidir. Bu cür cümlələrdə modusa danışanın iradəsi və ümid duyğusu daxildir.

Əmr cümləsi (imperativ): Sifariş, tələb və ya göstəriş məzmunudur. Məsələn, *Get çörək al gətir.* – bu əmrdə diktum çörək almaq hökmü, modus isə danışanın bu əmri vermə-iradəsi (qəti ton) kimi çıxış edir.

Ehtimal (şərt/epistemik) cümləsi: Mümkünlük və ya şərt mənasını daşıyır. Məsələn, *Ehtimal ki, Həsən gələcək.* – buradakı diktum Həsən gələcək propozisiyasıdır, ehtimal ki sözü isə ehtimal (modus) bildirir. Bu cümlədə danışan gələcəklə bağlı ehtimala əsaslanır.

Sual cümləsi: Məlumat ehtiyacı ifadə edir. Burada diktum soruşulan məzmunu (məsələn, *Sən gələcəksən?* – diktum sən gələcəksən propozisiyası), modus isə sorğu funksiyasını göstərən intonasiya və ya sual kəlməsidir. Məsələn, *Tez gələcəksən? Axı bu gün şənbədir.* – sual cümləsində sual intonasiyası diktumu soruşur. Ş.Balli və sonrakı tədqiqatlar göstərir ki, sual və əmr də bir növ modallıq kateqoriyasına aid hesab edilə bilər. Məsələn, – *Get kitab al gətir, onda xeyir də görərsən.* Bu cümlədə diktum kitab almaq əmri, modus isə qəti əmr tonudur. İstək bildirən: *Misirə istirahətə getmək istəyirəm.* – burada diktum Misirə istirahətə getmək, modus isə istəyirəm ifadəsi ilə (danışanın arzusunu göstərir). *Səhər yola çıxacaqsan? Axı günorta burda olmalısan.* – bu cümlədə diktum səhər yola çıxacaqsan propozisiyası, modusa isə sual intonasiyası daxildir. Bu cür nümunələrdən görünür ki, diktum müstəqil məna daşıyır, modus-

da isə danışanın danışmaq niyyəti (əmr, istəy, şübhə və s.) kölgələnir.

Məqsəduyğunluq və onun dil təsviri dedikdə insan fəaliyyətinin motivləri və hərəkətləri başa düşülür. Bu motivlər praktiklik, faydalılıq və səmərəlilik baxımından dəyərləndirilir. Subyekt müəyyən məqsədə çatmaq üçün rəşionallıq və faydalılıq meyarları ilə hərəkət edir. Məsələn, *Anarın daha bir variantı var idi, lakin onu gündüz, ayıq başla düşünmək lazım idi.* – cümləsində düşünmək predikatı subyektin diqqətini obyekt üzərində cəmləyir, nəticədə obyektiv və subyektiv mənalılar birləşir. Burada düşünmək aktı məqsəduyğun davranış kimi təqdim olunur.

Propozisiya və predikatların təsnifatında diktum səviyyəsi propozisiya anlayışı ilə ifadə olunur. T.V. Şmelyovaya görə, hadisəvi propozisiyalar reallığı təsvir edir – hadisələri və iştirakçıları [Апутьнова: 1976, s.18]. Məqsəduyğunluq mənalı cümlələrdə hadisəvi propozisiyalar aşağıdakı növləri əhatə edir: mövcudluq (varlıq), vəziyyət, hərəkət, qavrayış və fəaliyyət.

Bunlar insan həyatının fiziki, psixoloji, intellektual və sosial sferalarına aiddir. Məsələn: *Mark Krysoboy həbs olunan adama əl yellədi, o da onun ardınca getməli idi.* (M.Bulqakov) – fiziki fəaliyyətin məqsəduyğunluğu. *Mən bu hadisələrdə ilahi qüvvənin əlini görürəm, insanı daim irəli aparmağa vadar edən bir güc.* (İ.Qonçarov) – psixoloji-intellektual məqsəduyğunluq. *O, düşünməyi və həqiqətə çatmağı sevirdi, lakin uşaqlığına davranırdı.* (İ.Əfəndiyev) – sosial fəaliyyətin məqsəduyğunluğu.

Məntiqi propozisiyalar isə düşünmə əməliyyatlarının nəticəsini bildirir. Buraya xarakterizasiya, identifikasiya və nisbi (relyativ) propozisiyalar daxildir.

Predikat qrupları və onların funksiyalarında məqsəduyğunluq modal mənası aşağıdakı predikat qrupları vasitəsilə ifadə olunur:

1. Mental predikatlar: düşünmək, təhlil etmək, hesablamaq, anlamaq, qərar vermək və s. Məsələn: *Müəllimim Lapirova mənə riyazi düşünməyi öyrətdi.* (D.Qranin) *Burada subyekt tərəf aləmi rəşional qiymətləndirir, bu da məqsəduyğunluğun əlamətidir.*

2. Hərəkət predikatları: istiqamətlənmək, yola düşmək, izləmək və s. *Sizi Kaluqaya gön-*

dərməlidirlər. (V.Astafyev) və *Onlar dərhal yola düşməyə qərar verdilər.* (Anar) kimi cümlələrdə məqsədli hərəkət ifadə olunur.

3. Nitq predikatları: məlumat vermək, məsləhət vermək, izah etmək, xəbərdar etmək. Bank sirri haqqında qanun borcalanın icazəsi olmadan məlumat ötürməyə imkan vermir. Bu tip predikatlar sosial və intellektual sferada məqsəduyğun davranışı göstərir. Xüsusilə məsləhət və izah predikatları – məsləhət görmək, konsultasiya etmək, öyrətmək – məqsəduyğunluq ifadə edir. Məsələn: *Sənən hələ də atası ilə məsləhətləşir, pulları hara qoymaq da hə sərfəlidir.*

4. İradə və səy predikatları: çalışmaq, səy göstərmək, israr etmək, müdafiə etmək, dözmək və s. *O, ondan uzaq durmalı idi, incitmədən danışmalı idi.* (M.Şoloxov) *O, məqsədinə çatmaq üçün israrla çalışırdı.* (Anar) Bu predikatlar subyektin məqsədyönlü fəaliyyətini, səy və iradəsini göstərir.

Diktum-modus münasibətli cümlədə diktum və modus komponentləri bir-biri ilə sıx əlaqədə olur. Məsələn: *Evi dəyişmək sərfəlidir* – bu, daşınmaz əmlak bazarında ən çətin əməliyyatlardan biridir. Burada diktum səviyyəsində “dəyişmək hərəkəti reallığı təsvir edir, modus səviyyəsində isə sərfəlidir qiymətləndirici münasibət ifadə edir. Digər nümunə: *Lena hər şeyi bilərəkdən etdi və soyuqqanlılığını qorudu.* (Y.Trifonov) Burada bilərəkdən sözü subyektin iradi-rasional münasibətini, modus səviyyəsində isə məqsəduyğun davranışı göstərir.

Sadə cümlələrin semantik tipologiyası və tətbiqi

Modus semantikasi xüsusiyyətlərini nəzərə alan sadə cümlələrin tipologiyasından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, real modal cümlələrdə ifadə edilən məlumat müəyyən zaman kəsiyində (indiki, keçmiş və ya gələcəkdə) reallığa uyğun şəkildə təqdim olunur. Real modalılığın formal ifadə vasitələri feilin xəbər şəkli və təsdiqedici intonasıyadır. Məsələn: *Saat səkkizdir. İzləyicilər yığışır. Səhər tezdən meşədə gəzinti – böyük bir zövqdür. Восемь часов. Собирается публика. Огромное наслаждение – бродить поле с рано утром.*

İrreal modal cümlələrdə ifadə edilən məzmun yalnız danışanın şüurunda mövcud olan, yəni arzulanan, tələb olunan hal kimi təqdim

edilir [Шакирова: 2023, s.1851]. İrreal modalılığın formal göstəriciləri feilin şərt və əmr şəkilləri, бы, хотьбы, лишьбы, пусть, пускай, чтобы / чтоб və s. hissəcikləri, həmçinin hərəkətə sövq edən intonasıyasıdır. Məsələn: *Buyurun, daxil olun! Məni qəzəbləndirməyə cəsarət etmə! Sizə bir az dincəlmək gərəkdir. Sənədləri göstərdiniz ki, tanış olaq. Bir də belə söhbətlər eşitməyim! Qoy girsin, amma tez! Можете заходить! Несметь меня раздражать! Вам бы отдохнуть. Документик показали бы для верного знакомства. Чтоб я больше не слышал подобных разговоров! Пускай входит, да поскорее.*

Təsdiq cümlələrdə əlaqələr real gerçəklikdə mövcud olan kimi təqdim olunur [Виноградов: 1953, s.16]. Təsdiq kateqoriyası xüsusi formal göstəricilərlə ifadə olunmur, onun göstəricisi inkar hissəcikləri və inkar əvəzlilikləridir. Məsələn: *Ot biçini başladı. Ailələr birləşib biçin üçün dağlara gedirdilər. Otlar orada çox və suludur. Kənddə yalnız qocalar və fiziki məhdudlu insanlar qalırdı. Наступил покос. Объединялись семьями и выезжали на покос далеко в горы. Травы там обильные, сочные. В деревне оставались только старики и калеки.*

İnkər cümlələrdə komponentlər arasındakı əlaqələrin mövcud olması inkar edilir. Əlaqələr isə reallıqda mövcud olmayan kimi xarakterizə olunur. İnkərin əsas formal göstəricisi rus dilində ne hissəciyidir: *Səma ikinci gün gəlmədi. O, üçüncü gün də gəlmədi. Сяма не пришла на второй день. Не пришла она и на третий день.* Bəzi hallarda inkar göstəricisi kimi nə, nə; ni hissəciyi də işlədilir: *Nə çiçək, nə ot var. Ни цветов, ни травы.* Şəxsiz cümlələrdə inkərin göstəricisi yox-нет / yoxdur-небыло / olmayacaq-небудет sözləri ilə ifadə edilir: *Uşaqlar evdə yoxdur / yox idi / olmayacaq. Детеи дома нет / не было / не будет.* İnkər həmçinin inkar əvəzlilikləri və zərfləri ilə də ifadə olunur: Məsələn: *Heç kimlə danışmaq olmur. Danışmağa kimsə yoxdur. Harasa getməyə yer yoxdur. Ну с кем поговоришься. Не с кем поговорить. Невкуда сходится.*

İnkər cümlələri iki tipə bölünür: ümumi inkər cümlələri və qismən inkər cümlələri. Ümumi inkər cümlələrində cümlənin bütün məzmununun reallığı inkar edilən cümlələrdir. Bu

cümlələrdə inkar hissəciyi xəbərdən əvvəl işlədilir: *O, parkda bizimlə gəzintiyə getmir. Он не идѣт гулять с нами в парк.* Qismən inkar cümlələrində inkar cümlənin bütün məzmununa deyil, yalnız bir hissəsinə aid olur. İnkə hissəciyi xəbərdən başqa bütün cümlə üzvlərilə işlənilir. Məsələn: *O getmir bizimlə gəzintiyə. O, parka bizimlə gəzməyə getmir. O, parka gəzməyə getmir. Он не идѣт гулять с нами в парк. Он не идѣт гулять не в парк.* İnkə-təsdiq cümlələri – zahirən inkə hissəcikləri (не, нет) ilə ifadə olunsa da, semantik cəhətdən qəti təsdiq, vaciblik və ya qaçılmazlıq, vaciblik mənası bildirən cümlələrdir. Məsələn: *Verdiyim sözü yerinə yetirməməyə haqqım yoxdur. Necə kömək etməyim dostu?! Не имею права не содержать данного слова; Как не помочь другу?*

Təsdiq-inkə cümlələrinin formal inkə göstəriciləri olmasa da, məzmun etibarilə inkə mənası ifadə olunur: *Mən elə də getdim ona! Belə havada kim palto geymədən gəzər?! Так я и пошел к нему!; Кто же ходит в такую погоду без пальто!*

Diktum semantikasına əsaslanan sadə cümlənin tipologiyası aşağıdakıları nəzərə alır:

a) ifadə olunan propozisiyaların sayı – monopropozitiv və polipropozitiv cümlələr;

b) predikativ komponentin semantikasi – məişət, xarakterizəedici, aksional, adlandırıcı, hal ifadə edən, relyativ və s. cümlələr;

c) subyekt komponentinin tipik mənası – subyektli və subyeksiz cümlələr.

Monopropozitiv sadə cümlələr – tərkibində yalnız bir propozisiya olan, yəni bir situasiyadan bəhs edən cümlələrdir. Məsələn: *Gecə düşürdü. Rəssam tablo çəkir. Müəllim sinfə daxil olur. Надвигалась ночь. Художник рисует картину. Учитель входит в класс.*

Polipropozitiv sadə cümlələrdə iki və ya daha çox propozisiya qarşılıqlı əlaqədə təqdim olunur, lakin yalnız onlardan biri predikativ zaman və feilin şəkil kateqoriyaları ilə düzəlir, digərləri isə söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Formal baxımdan bir predikativ nüvəyə malik oluqlarından sadə cümlələrdir, semantik baxımdan isə mürəkkəb cümlələrə bənzəyirlər: Məsələn: *Qonaqların gəlişinə sevinirik. (Biz sevinirik ki, qonaqlar gəliblər.) İldırımın gücündən ağac yarıldı. (İldırım ağaca vurduvə o yarıldı.)*

Мы рады приезду гостей. (Мы рады, что гости приехали.) От удара молнии дерево расщепилось. (Молния ударила в дерево, и оно расщепилось.)

Məişət cümlələri hər hansı faktın varlığını, mövcudluğunu ifadə edən cümlələrdir: Məsələn: *Dünən günəşli gün idi. İstidir. Bu nəzəriyyənin başqa sübutları da mövcuddur. Onların uşaqları var. Hava günəşlidir.*

Xarakterizəedici cümlələr subyektə müəyyən keyfiyyət, əlamət və ya xüsusiyyət aid edən cümlələrdir: *Gecə aydındır. Qonşumuz boyludur. Balıq şorbası – möhtəşəmdir! Gəncliyində çox gözəl idi.*

Aksional cümlələr subyektin fəal hərəkətini bildirən cümlələrdir: *Hər tərəf toz-duman içindədir. Güclü külək əsir. Gəl, meşəyə gedək! Geri dön! Qaç, yanıma gəl!*

Adlandırıcı cümlələr predmetin adını, kimliyini və ya mənsubiyyətini göstərən cümlələrdir: *Bu ağac – qovaqdır. O adam – Əmirovdur. Hələ özünü müəllim adlandırırsan? Bu çiçək – zanbaqdır.*

Hal ifadə edən cümlələr canlı varlıqların, təbiətin və ya ətraf mühitin müxtəlif halları haqqında məlumat verən cümlələrdir: *Atamın halı yaxşı deyil. Hamı nigarandır. Sübh şəfəqi göründü.*

Relyativ cümlələr müxtəlif münasibətləri (oxşarlıq, bərabərlik, fərq, ziddiyyət, dostluq və s.) ifadə edən cümlələrdir: *Qardaşla bacı bir-birinə bənzəmir. Biz qohumuq. Nihad ilə Zaur dostdurlar.*

Subyektli cümlələr ən geniş yayılmış tip olub, predikativ əlamət müəyyən və ya nəzərdə tutulan subyektə aid edilir.

İkiüzvlü cümlələrdə subyekt adlıq haldakı isimlə (məsələn: *Payız gəldi.*), bəzən isə təsriflənmiş hal forması ilə ifadə olunur (*Kitab qardaş tərəfindən alınıb.*).

Birüzvlü cümlələrdə subyekt dolaylı hallarda ifadə olunur: *Mənə soyuqdur. Uşaqda grip var. Anası ilə vəziyyət pisdır.* Həmçinin xəbər feilin şəxs şəkilçiləri ilə ifadə oluna bilər: *Otururam və susuram. Gələ bilərsən. Divarın arxasında döyürlər.*

Subyektli cümlələr tipik subyekt mənasına görə üç alt növə bölünür: müəyyən-subyektli, ümumiləşmiş-subyektli və müəyyənləşdirilməmiş-subyektli.

Müəyyən-subyektli cümlələr – subyekt konkret olaraq göstərilir: *Samir Murada yan tərəfdən baxdı. Mən kəndi aydın görürəm. Anası ilə vəziyyət pisdir. Gələ bilərsən (– sən).*

Ümumiləşmiş-subyektli cümlələrdə subyekt “istənilən insan” mənasında işlənir: *Hər bir insan ləyaqət hissində sahib olmalıdır. Bütün insanlar sülh istəyir. Başqasının ağzına qapan qoymaq olmaz (heç kimə).*

Müəyyənləşdirilməmiş-subyektli cümlələrdə subyektin kimliyi və ya təbiəti məlum deyil:

Evin yanında kiminsə dayandığı görünür. Otağa kiminsə baxdığı hiss olunur. Divarın arxasında danışrlar (kimlərsə). Uzaqda nəşə böyük bir şey görünür.

Subyektsiz cümlələrdə əsas üzvü subyektsiz predikativ əlaməti bildiren, yəni hərəkətin və ya halın daşıyıcısının göstərilmədiyi birüzlü cümlələr təşkil edir. Belə cümlələr əsasən təbiət hadisələrini və ya təbii qüvvələrin təsirini ifadə edir: *Qaranlıq çökür. Hava şaxtalıdır. Hər tərəfi su basıb.*

Nəticə / Conclusion

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, sadə cümlənin semantik strukturu iki qarşılıqlı əlaqəli komponent – diktum və modus əsasında sistemləşir. Diktum obyektiv, faktoloji predikasiyanı, yəni hadisənin və ya vəziyyətin propozisional təqdimatını əks etdirərək informativ baza rolunu oynayır. Modus isə subyektiv qiymətləndirməni, danışanın kommunikativ niyyətini, iradi və qiymətləndirici münasibətini ifadə edir. Bu baxımdan, diktum və modusun vəhdəti cümlə mənasının tam və funksional şəkildə formalaşmasına imkan verir.

Məqalədə göstərilmişdir ki, modus və diktumun hər biri özündə müxtəlif semantik kateqoriyaları ehtiva edir: modus reallıq və irrealıq, təsdiq və inkar kimi modal kateqoriyalar vasitəsilə təhlil edilir, diktum isə predikativ və subyekt komponentlərinin semantik xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Sadə cümlələrin tipologiyası həm modus, həm də diktum baxımından aparılaraq onların funksional fərqlilikləri və qarşılıqlı təsiri sistemləşdirilmişdir. Modus baxımından real və irreal modal cümlələr, təsdiq-inkar spektrində müxtəlif tip cümlələr, diktum baxımından isə monopropozitiv və polipropozitiv, predikativ və subyekt komponentlərinə görə fərqli tipologiyalar müəyyən edilmişdir.

Xüsusi olaraq modal mənalı cümlələr təhlil edilmiş, göstərilmişdir ki, bu cümlələrdə diktum hadisəvi və ya məntiqi propozisiya formalaşdırır, modus isə subyektin rəşional, iradi və qiymətləndirici münasibətini ifadə edir. Mental, hərəkət, nitq və iradə predikatları vasitəsilə realizə olunan məqsədəuyğunluq mənası, cümlə semantikasının subyektiv qatını ön plana çıxarır. Bu isə onu göstərir ki, sadə cümlənin məna-

sının təmliğı yalnız obyektiv və subyektiv komponentlərin qarşılıqlı təsiri ilə mümkün olur.

Məqalədə həmçinin sübut edilir ki, diktum və modus arasındakı qarşılıqlı yaxınlaşma, xüsusi modal mənalı cümlələrdə, cümlənin semantikasının daha dərin, funksional və sistemli izahını təmin edir. Belə yanaşma Azərbaycan və rus dilçiliyində sadə cümlələrin semantik tipologiyasının inkişafına, modallıq kateqoriyasının daha dəqiq təsvirinə və cümlə mənasının təhlilində nəzəri əsasların möhkəmlənməsinə imkan yaradır.

Aparılan propozisional analiz göstərir ki, məqsədəuyğunluq modal mənalı cümlələrin əsas xüsusiyyəti onların xüsusi predikat təşkilatıdır. Bu predikatlar semantik cəhətdən hadisəvi və məntiqi propozisiyalar yaradır.

Müasir rus dilində məqsədəuyğunluq mənası əsasən hərəkət, nitq-düşüncə və məqsəd-yönlülük semantik qruplarına aid feillər vasitəsilə ifadə olunur. Bu cür cümlələrdə şüurlu subyekt həmişə əsas komponentdir, hadisəyə onun baxış bucağından qiymət verilir.

Beləliklə, diktum təbəqəsi informativ baza kimi çıxış edir, modus isə həmin baza üzərində subyektin məqsədəuyğun qiymətləndirməsini formalaşdırır. Bu, nəticə etibarilə diktum və modusun bir cümlə daxilində yaxınlaşmasına gətirib çıxarır. Bu istiqamətdə tədqiqatların davamı məqsədəuyğunluq kateqoriyasının semantik və sintaktik tiplərinin sistemləşdirilməsinə geniş imkanlar yaradır.

Burada həm də diktum və modusun funksional fərqləri vurğulanıb. Diktum cümlənin məzmununu (predikasiyasını) daşıyır, modus isə həmin məzmunla danışanın münasibətini ve-

rir. Sadə cümlələrin tipologiyasından gördük ki, Azərbaycan dilində fərqli modallıq formalı cümlə növlərində diktum eyni qalır, ancaq modusa uyğun ifadə vasitələri dəyişir (məsələn, əmr formasında feilin əmr şəkli, ehtimal münasibətində modal sözlər, sualda isə intonasiya) və diktum semantikasi dilçilər üçün propozisiya və nitqi, modus isə nitqin məntiqini araşdıran mühüm kateqoriya olaraq qalır.

Ədəbiyyat / References

2. Арутюнова Н.Д. (1976). Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. Москва: Наука. 382 с.
3. Арутюнова Н.Д. (1988). Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. Москва: Наука. 341 с.
4. Аверина А.В. (2022). *Модальные слова немецкого языка в модусно-диктумной структуре предложения* / Преподаватель XXI век. Москва: МГПУ. № 1. Часть 2. С. 304-318. DOI: 10.31862/2073-9613-2022-1-304-318
5. Балли Ш. (2001). Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Едиториал УРСС. 416 с.
1. Əliyeva Z.M. (2022). Dil sisteminin konseptualizasiya və kateqoriyalasdırılma problemləri / Z.M. Əliyeva. AMEA Nəsimi Dilçilik İnstitutu. Bakı: Zerdabi Nəşriyyat Evı MMC. 320 s. <https://doi.org/10.59849/2664-5432.2025.2.84>
6. Hüseynzadə M. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb. 280 s.
8. Кацнельсон С.Д. (2002). Типология языка и речевое мышление. Москва: Едиториал УРСС. 220 с.
7. Kazimov Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil. 398 s.
9. Киливник В., Гикава В. (2024). *Средства выражения модальности в современном английском языке*. Казань: Молодой ученый, № 6.1 (130.1). С. 16-21. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2024-6.1-131.1-4>
10. Голев Н.Д., Ким Л.Г. (2023). *Диктумно-модусный плюрализм виртуального диалогического дискурса (на материале интернет-комментариев)*. Медиалингвистика. Волгоград: Государственный социально-педагогический университет, 10 (1). С. 4-26. DOI: 10.21638/spbu.22.2023.101
11. Петрова Е.А. (2017). *Модус и диктум как компоненты семантической структуры высказывания* / Современные проблемы филологии и методики преподавания языков: вопросы теории и практики. Уфа: с. 149-151.
12. Сунь В. *Модус и модальность в Российском политическом медиадискурсе: лингвистический аспект*. Москва: Российский университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы. 5. С. 468-480. <https://doi.org/10.25136/2409-8698.2025.5.74501>
13. Шакирова Р.Д., Щербакова И.А. (2023). *Модальность достоверности как модусная категория коммуникативного уровня (на материале английского языка)*. / Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Издательство Грамота. Том 16. Выпуск 6. С. 1849-1854. <https://doi.org/10.30853/phil20230264>
14. Виноградов В.В. (1953). *Основные типы лексических значений слова* / Вопросы языкознания. Москва: Издательство Академии наук СССР, №5. с. 7-18.
15. Золотова Г.А. (2010). Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. Москва: URSS. 368 с.